

Fergana Bölgesi'nde Yeni Bulunan Köktürk Yazıtı Üzerine

Tuba TOMBULOĞLU*¹ & Gaybullah BABAYAR²

Gönderilme Tarihi: 17 Aralık 2022 Kabul Tarihi: 28 Aralık 2022
DOI: 10.38015/sbyy.1220082

Öz:

Dünyanın çeşitli yerlerinde bulunan Eski Türk yazıtlarının sayısı her geçen gün artmaktadır. Başta Orhun-Yenisey yazıtları olmak üzere Doğu Avrupa'ya kadar Eski Türk yazıtlarının izini sürmek mümkündür. Ancak her yazıtın kendine özgü yazılış şekli olduğundan dolayı çözümlenemeyenler de mevcuttur. Yakın bir tarihte Özbekistan'ın Fergana bölgesi Nemengan Vilayeti Çartak ilçesi Karabağ köyünde büyük çaplı seramik kaplar bulunmuştur. Karabağ yazıtı olarak adlandırdığımız buluntulardaki kapların içerisinde en dikkat çekici olanı seramik bir kadehtir. Kadehin sırtında 4 işaretten oluşan yazı bulunmaktadır. Bahse konu yazı, eski Türk yazıtlarında kullanılanları andırmaktadır. Ancak bazı harflerin farklı yazıldığı tespit edilmiştir. Eski Türkçe yazılı eserler açısından Fergana bölgesi ayrı bir yere sahiptir. "Fergana grubu" olarak da adlandırılan yazı grubundaki eserler küçük çaplı buluntulardan oluşmaktadır. Fergana bölgesindeki yazıtlar bilim dünyasına Orhun-Yenisey yazıtlarından çok sonra neredeyse 20. yüzyılın ikinci yarısında kazandırılmıştır. Bölgenin Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında bulunması çalışmaların geç başlamasının en önemli sebebidir. Fergana'daki eski Türkçe yazıtları bilim âlemine ilk tanıtan bilim adamları Terenojkin, Malov, Masson'dur. Ayrıca bu konuda Klyastorniy'nin çalışmaları oldukça dikkate değerdir. Günümüzde Özbekistanlı bilim adamlarının da Fergana yazıtları üzerine çalışmalarının bir hayli arttığı gözlenmektedir. Fergana vadisinde bulunan Munçak-tepe (Nemengan), Kuva, Aval (Fergana), Lombi-tepe (Andican), Şora-başar, Şamirza-tepe, Oş, Celalabad, Aşt ve İsfara'daki eski şehir kalıntılarında sürdürülen arkeolojik kazılar sonucunda bulunmuş seramik eşyalar üzerine epigrafi çalışmaları yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fergana, Köktürk Yazıtları, Özbekistan, eski Türk yazıtı.

Abstract:

The number of Old Turkish inscriptions found in various parts of the world is increasing day by day. It is possible to trace the Old Turkish inscriptions as far as Eastern Europe, especially the Orkhon-Yenisey inscriptions. However, since each inscription has its own unique writing style, there exist some that cannot be resolved. Recently, large-scale ceramic pots were found in Karabakh village of Chartak district, Nemengan Province, Fergana region of Uzbekistan. Among the pots found in the finds we call the Karabakh inscription, the most striking one is a ceramic goblet. There is an inscription consisting

Atf:

Tombuloğlu, T., & Babayar, G. (2022). Fergana Bölgesi'nde yeni bulunan Köktürk yazıtı üzerine. *International Journal of New Approaches in Social Studies*, 6(2), 395-417. <https://doi.org/10.38015/sbyy.1220082>

¹Mersin Üniversitesi, Türkiye. Orcid ID: 0000-0001-8061-4480

²Özbekistan Bilimler Akademisi Milli Arkeoloji Merkezi, Özbekistan. Orcid ID: 0000-0003-3456-3410

*Corresponding Author: tubatombuloglu@hotmail.com

of 4 signs on the back of the goblet. The inscription in question resembles those used in ancient Turkish inscriptions. However, it has been determined that some letters are written differently. Fergana region has a special place in terms of Old Turkish written works. The works in the writing group, also called the "Fergana group", consist of small-scale finds. The writings in the Fergana region were introduced to the scientific world almost in the second half of the 20th century, long after the Orkhon-Yenisey inscriptions. The fact that the region is located between Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan is the most important reason for the late start of the works. Terenojkin, Malov, Masson are the first scientists to introduce the old Turkish writings in Fergana to the scientific world. Furthermore, the work of Klyashtorniy on this subject is quite remarkable. Today, it is observed that the studies of Uzbek scientists on Fergana inscriptions have increased considerably. Epigraphic studies were carried out on the Ceramics found as a result of archaeological excavations in the old city ruins in Munçak-tepe (Nemengan), Kuva, Aval (Fergana), Lombi-tepe (Andican), Şora-başar, Şamirza-tepe, Oş, Celalabad, Ast and Isfara in the Fergana valley.

Keywords: Fergana, Köktürk Inscriptions, Uzbekistan, old Turkish script.

GİRİŞ

Bilindiği gibi eski Türk yazıtları başta Orhun ve Yenisey yazıtları olmak üzere Altaylar, Doğu Türkistan, Yedisu Bölgesi (Güneydoğu Kazakistan – Kırgızistan), Fergana, Orta ve Aşağı Seyhun havzası gibi tarihî bölgelerde bulunmuş olup bunların sayısı ve yayıldığı coğrafya gittikçe genişlemektedir. Özellikle son yıllarda Doğu Moğolistan ve Kuzey Çin'deki (Xian) eski yerleşkelerde Türkçe yazıtların bulunmasıyla bu tür eserlerin yayıldığı coğrafyanın oldukça geniş olduğu kanıtlanmıştır. Bunun yanı sıra Hazar Denizi'nin kuzey ve kuzeydoğusu, Volga ve Ural, Kuzey Kafkasya, Doğu Avrupa'daki Erken Orta Çağlara ait iskân yerlerinde eski Türk yazıtlarına benzer ancak kendine özgü işaretleri olan ve hâlâ kesin olarak çözümlenemeyen yazıtların varlığı da söz konusudur. En önemlisi, adı geçen yazıtların Güney Sibiry ve henüz çözümlenememiş bazı Orta Asya yazıtlarıyla benzer işaretlerinin olması, araştırmacıları bu yazıtların menşeyini Orta Asya'yla ilişkilendirmeye sevk etmektedir. Ancak Güney Sibiry yazıtlarının da tatmin edici bir şekilde çözümlenememesi bu tür yazıtların dili ve kökeni hakkındaki görüşlere gölge düşürmekle birlikte Güney Sibiry, Volga – Urallar, Kuzey Kafkasya (Kuban, Don), Doğu Avrupa (Macaristan vd.) yazıtlarıyla birlikte bir grup Orta Asya yazıtlarının da eski Türklerle ilişkili olup olmadığı konusu araştırmacıları karmaşıklığa sürüklemektedir.

Nitekim 1950'li yıllarda bulunan Açıktaş (Kırgızistan), 2000-2020 yıllarında bulunan Karatau (Taraz Bölgesi, Kazakistan), Jeti-Asar (Aşağı Seyhun, Güney-Batı Kazakistan) ve diğer Orta Asya yazıtlarının da eski Türk yazıtları olduğu varsayılmış, bu metinler üzerine birçok okuma denemeleri yapılmış ancak bazı metinler tatmin edici şekilde net okunamadığı için araştırmacılar arasında Türklere ait olup olmadığı konusunda farklı görüşler ortaya konulmuştur. Bunun yanında özellikle Kazakistanlı bazı araştırmacılarının yayınlarında yer alan ve eski Türk yazıtı sanılan buluntuların da sahte olduğu, bu tür buluntuların bir kısmının üzerindeki yazı ve işaretlerin ya sonradan yazılmış ya da Soğdça gibi farklı bir yazı sistemine ait olduğu anlaşılmıştır.

1. Fergana Bölgesi'nde Yeni Bulunan Bir Yazıt

2021 yılının Nisan ayında Özbekistan'ın Fergana Bölgesi'ndeki Namengan vilayeti Çartak ilçesine bağlı Karabağ köyü sakini Saidcan Hayitmetov, kendi avlusunda çalışırken büyük çaplı seramik kaplara denk gelmiş ve bu konuyu Namengan vilayetindeki Kültürel Miras Kuruluna bildirmiştir. Namengan Devlet Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyeleri de bölgede kazı çalışmalarını başlatmışlardır. Daha sonra Özbekistan Bilimler Akademisine bağlı Millî

Arkeoloji Merkezi uzmanlarının Karabağ köyüne gelerek Namengan Devlet Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyeleri iş birliğinde geniş çaplı kazı çalışmalarını sürdürmesiyle adı geçen arazide İslam öncesi dönemlere ait birçok buluntu belirlenmiştir. Arazi 1 metre derinliğinde kazıldığında kültürel katmanlara denk gelinmiş ve burada 20'den fazla büyük çaplı seramik kap ortaya çıkartılmıştır (bkz. Fotoğraf 1).

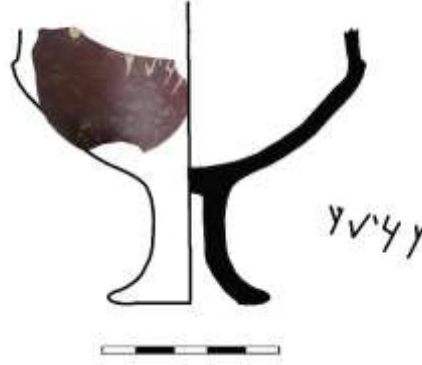
Fotoğraf 1. Karabağ'da bulunan seramik kaplar (Fotoğraflama arkeolog Dr. M. Saidov'a aittir)

Orta Asya devletlerinde, özellikle Özbek Türkçesinde “hum” olarak adlandırılan yaklaşık 1-1,5 metre yüksekliğindeki seramik kapların birçoğunda kap kacak parçaları, çeşitli meyve kalıntıları bulunmuştur. Böylece bahsi geçen köyün Erken Orta Çağ'a ait tahıl deposu (ambar) olduğu anlaşılmıştır. Orta Asya topluluklarında çok eski dönemlerden beri bu tür kaplar daha çok şarap ve erzakları saklamak için kullanılmaktaydı. Özellikle Fergana Bölgesi'nde milattan önceki dönemler ve Erken Orta Çağ'a ait kültürel katmanlarda buna benzer yüzlerce “hum” bulunduğu bilinmektedir. Eski Çin yıllıklarında da Ta-Yüan / Po-han-na (Fergana)'da büyük seramik kaplarda saklanan şarap çeşitleri hakkında bilgiler mevcuttur.

Fotoğraf 2. İçinde çeşitli eşyaların bulunduğu Karabağ seramik kapları (M. Saidov'un çektiği fotoğraflar)

Karabağ köyü buluntuları arasında dikkati çeken en önemli husus küçük su kaplarının bulunmasıdır. Kazı çalışmasını yapan Dr. Muminhan Saidov ve Şükrullah Nasriddinov'un ifadesine göre 1, 3, 4, 12, 15 numaralı "hum"ların içinden küçük çaptaki seramik su kapları ve çeşitli kap kacak parçaları ortaya çıkmıştır (bkz. Fotoğraf 2). Araştırmacıların dikkatini en çok 4 numaralı hum içinden çıkartılan seramik kadeh çekmiştir. Bir kısmı kırık olan kadehin sırtında 4 işaretten oluşan yazı bulunmaktadır ve bu, eski Türk yazıtlarını andırmaktadır (bkz. Fotoğraf 3).

Fotoğraf 3. Üzerinde Türk-Runik yazısının bulunduğu seramik kap (Fotoğraflama ve yazı M. Saidov ve Ş. Nasriddinov'a aittir.)

Kadehteki yazıyı okuyan eski Türk yazıtı uzmanı Doç. Dr. Gaybullah Babayar, *(a)η(a)r aş* “Onda (kapta) aş”, yani “Bu kapta rızk (bereket var)” anlamında olan bir dilek manasına gelen sözün yer aldığını söylemiştir. Yeri gelmişken şunu belirtmek gerekir ki adı geçen Karabağ buluntusunun ilk tanıtımı internet aracılığıyla uzmanlar ve ilgilienlere sunulmuş ancak bazı bilim adamları bu buluntunun sahte olduğunu ileri sürmüşlerdir. Makale yazarları bizzat Karabağ arazisinde kazı yapan arkeologlarla irtibata geçmişler, Saidov ve Nasriddinov Eski Türkçe yazılı kabın bulunduğu esnada başka arkeolog ve uzmanların da buluntunun çıkarıldığı ana tanık olduklarını söylemişlerdir. Diğer yandan bu tür bir eşyanın sırtına böyle anlamlı sözü yazacak kadar uzman birisini ne kazıya katılan arkeologlar ne de uzmanlar arasında bulmak oldukça zordur.

Fergana Bölgesi'nde bu tür buluntuların ortaya çıkartılması birer tesadüf değildir. 20. yüzyılın ikinci yarısından beri Fergana Bölgesi ve civarındaki bölgelerde arkeolojik kazı çalışmaları sürdürülürken buna benzer birçok eşya, özellikle seramik kap vb. ortaya çıkartılmış, onlardaki yazıların okunması ve anlamlandırılması üzerine pek çok makaleler yazılmıştır.

Fergana Bölgesi'nin Eski Türkçe yazılı epigrafik buluntuları üzerinde durmadan önce Karabağ buluntusunun paleografisinden kısaca bahsetmek gerekmektedir. M. Saidov ve Ş. Nasriddinov kadeh ve üzerinde bulunan yazının çizimlerini ustaca yapmışlardır ancak seramik kap sırtındaki bazı harflerin biraz farklı yazıldığı kanaatine vardığımızı söylemek gerekmektedir (*bkz.* Fotoğraf 3-4).

Fotoğraf 4. Karabağ buluntusunun çeşitli amatör çekimleri

4 adet işaretten oluşan ve sağdan sola doğru yazıldığı anlaşılan seramik kap sırtındaki yazının ilk işaretinin üst kısmı biraz silik olup kabın kırılmasından sonra böyle bir hâl aldığı tahmin edilmektedir. Yine de bu işaretin başta Orhun yazıtları olmak üzere pek çok eski Türk yazıtlarında sıkça görülen nazal $-ŋ$ (\uparrow) işaretiyle aynı olduğu anlaşılmaktadır. Kaptaki ikinci işaretin sağlamlığını koruduğu, ayrıca Orhun ve diğer yazıtlardaki kalın $-r$ (\mathbb{H} - r^1) işaretiyle aynı yazıldığı göze çarpmaktadır. Sadece üst kısmında ufak bir kırılma olan 3. işaretin de diğer eski Türk yazıtlarında görüldüğü gibi $-a/-ä$ (\downarrow) ünlüsünü ifade ettiğini söyleyebiliriz. 4. işaretin ise eski Türk, özellikle de Orhun yazıtlarında sıkça görülen $-ş$ (\uparrow) ünsüzüyle aynı olabileceği söz konusudur. Burada adı geçen arkeologların yazıtı çizerken biraz farklı algılayarak bu işaretin orta kısmındaki küçük çizgiye dikkat etmediklerini ve böylece 4. işaretin Eski Türkçe ince $-l$ (Υ - l^2) ünsüze benzer bir hâl aldığını söylemek doğru olacaktır. Aslında iyice dikkat edilirse bu işaretin diğer epigrafik buluntularda olduğu gibi $-ş$ (\uparrow) ünsüzüne benzer yazıldığı anlaşılacaktır. Böylece Karabağ'da bulunan seramik kap sırtındaki yazının Eski Türkçe iki sözcükten oluşan bir cümle olduğu ve $(a)ŋ(a)r$ aş “ona aş / onda aş” anlamını taşıdığı anlaşılmaktadır.

2. Fergana Bölgesi'nin Eski Türkçe Yazılı Epigrafik Buluntuları ve Bunların İncelenmesi

Eski Türkçe yazılı eserlerin bulunduğu bölgeler arasında Fergana Bölgesi'nin ayrı bir yeri vardır. “Eski Türk yazılarının Fergana grubu” olarak adlandırılan bu bölge buluntularının çoğunluğu küçük çaptaki yazılardan oluşmaktadır. En önemli özellikleri ise seramik eşyaların sırtına yazılmasıdır. Fergana'daki eski Türk yazılarının bulunarak bilim âlemine tanıtılması Orta Asya ve civarlarında özellikle de Orhun, Yenisey, Yedisu buluntularından oldukça geç bir döneme yani 20. yüzyılın ikinci yarısına denk gelmektedir. Sovyetler Birliğinin Bölge'deki ilk yıllarında Fergana'da sürdürülen iktisadi hayat gereği bölge'nin birçok arazisinde sulama kanalları kazılmaya başlamış, bu faaliyetler sırasında pek çok kültürel eşyanın ortaya çıkması bilim adamlarının dikkatini çekmiştir.

Fergana'ya Moskova ve Petersburg'dan birçok arkeolog, şarkiyatçı ve Türkolog'un gelerek saha çalışmalarını sürdürmesiyle bölge'deki eski iskân yerlerinde bulunan çeşitli dönemlere ait kültürel eşyaların arasında epigrafik buluntuların çıkması sürekli bir hâl almıştır. Fergana Bölgesi'nin Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan gibi üç Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti arasında paylaşılan kısmında da art arda Eski Türkçe yazılı buluntuların ortaya çıkartılmasıyla Türkologlar tarafından burası artık “eski Türk yazıları grubuna” dâhil edilmiştir. Fergana'nın Eski Türkçe yazılı buluntularını ilk tanıtan bilim adamları A.İ. Terenojkin, S.E. Malov, M. E. Masson, A. N. Bernştam, Yu. A. Zadneprovskiy, İ. A. Batmanovlar olmuş (Terenojkin, 1950, s.152-169; Malov, 1936, s.17-22, Masson, 1936, s.5-15; Bernshtam, 1956, s.54-58; Zadneprovskiy, 1967, s.270-274), daha sonra S. G. Klyaştorıny, Ç. Cumagulov, D.D. Vasilev, İ.I.Kızlasov, A.S. Amanjolov, N. Rahman, K. Sadikov, A. Malikov, N. Bazılhan, R. Alimov, E. Asanov vd. kendi çalışmalarında Orta Asya, daha doğrusu, Tanrı Dağları ve civarı bölgelerde eski Türk yazılı buluntular üzerine çalışmalar yaparken Fergana yazıtlarına da değinmişlerdir (Klyashtorny, 1959, s.167-168; Batmanov, 1959; Djumagulov, 1963, Batmanov, 1971; Vasilev, 1983, Kızlasov, 1990; Amanjalov, 2003; Rahmanov, 2002; Sadikov, 2001, s.297-305; Sadikov, 2004; Melikov, 2004, s.34-42; Bazılhan, 2013, s.430-440; Alimov, 2014; Erhan, 2013; Asanov, 2013, s.84-94; Asanov, 2015, s.7-26).

Fergana yazıtlarının eski Türk yazı grubuna ait olduğunu ilk savunanlardan biri olan ünlü Rus-Sovyet Türkologu S. G. Klyaştorniy 1960'lı yıllarda yayımladığı bir makalesinde, Orta Asya'da kullanılan yazıları iki ayrı gruba dâhil etmiştir: Talas ve Fergana grubu (Klyashtorniy, 1964, s.51-53). Öncelikle bu sınıflandırma o yıllara kadar belirtilen epigrafik buluntulara dayandığı için doğru bir tespittir. S. G. Klyaştorniy'nin bu sınıflandırması uzun yıllar boyunca kendi güncelliğini korumuştur. Bunun nedeni ise eski Türk yazıtları üzerinde sürdürülen incelemelerin çoğunluğunun esas olarak Orhun ve Yenisey bölgelerindeki “klasik eski Türk yazıtlarına” odaklanmasından kaynaklanmaktadır. Son yıllarda R. Alimov, E. Asanov gibi genç Türkologların eleştirileri sonucu S. G. Klyaştorniy'nin sınıflandırması güncelliğini kaybetmiştir. Yine de önde gelen Rus Türkologlardan biri olan İ. Kormuşin'in Yenisey Bölgesi eski Türkçe yazıtları üzerine yayımladığı çalışmada S. G. Klyaştorniy'nin sınıflandırmasındaki yaklaşımlar tekrar edilmiş, sadece Açıktaş çubukları üzerindeki yazıları “ayrı bir fenomen” olarak yorumladığı görülmüştür (Kormushin, 2004, s.37-38).

1990'lı yıllarda eski Türk yazıtlarının paleografik özelliklerini sınıflandırmaya yönelik bir takım çalışmalar yapılmıştır. Rus Türkolog İ. L. Kızlasov, Avrasya bozkırlarındaki yazıtların paleografisine bakarak eski Türk yazıtlarının yeni bir sınıflandırmasını yapmıştır. Kızlasov, Açıktaş gibi birçok harf işaretlerinin Orhun gibi standart Eski Türkçe yazılardan farklı özelliklere sahip olan yazıları Tuzbulak (Buhara) (Oskin, 1976-78, s.166-173) ve Altın-Asar (Aşağı Seyhun / Güney Kazakistan) (Kızlasov, 1995, s.142-154) aynı gruba dâhil ederken Fergana Bölgesi buluntularını “İsfara grubu” olarak ayrı bir grup halinde göstermeye çalışmıştır. Kızlasov, Fergana'nın Kala-i Bala II, Muğ-hane, Kara-beyit yazıtlarını herhangi bir harf işareti değil; sadece oyma, çizik, nakış, bezek, resim, hesaplama işaretleri, simgesel belgeler vs. olarak yorumlamıştır. Bununla birlikte Kızlasov, Fergana Bölgesi'nin Yangi-abad, Şora-başat, Şamirza-tepe ve Ak-tepe buluntularını da “karakteri belirsiz” diyerek kendi sınıflandırmasına almamıştır (Kızlasov, 1994, 288). Aslında Resim I'de görüleceği gibi Fergana yazıtlarının çoğunun standart Eski Türkçe alfabe grubuna dâhil edilmesi gerekirdi (bkz.

Resim I). Bilindiği gibi Ak-tepe yazısını İ.A . Batmanov biçiminde çizmiş, bu cümleyi “...anı içi onun “onun içinde un...” diye okumuş (Batmanov, 1971) ve bu okuyuş birçok bilim adamlarınca kabul görmüştür. Ancak bizim kanaatimizce ön kısmı silik olan bu yazıda “...ğunun” anlamında özel bir ad veya unvan saklı olabilir (bkz. Ak-Tepe yazısı).

Orta Asya eski Türk yazıtları üzerine birçok çalışma yapan Kırgızistanlı Epigrafist Prof. Çetin Cumagulov 2002 yılında İ. L. Kızlasov'un sınıflandırmasına yakın bir yaklaşım sergilemiş, kendi sınıflandırmasını Rusça hazırladığı “Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve Tacikistan'ın Runik Yazıları Albümü” olarak adlandırdığı çalışması R. Alimov tarafından Türkiye Türkçesine çevrilerek Osman Fikri Sertkaya'ya teslim edilmiştir. Ancak O. F. Sertkaya adı geçen çalışmayı Türk Dil Kurumunda yayımlatmaya çaba harcamışsa da Ç. Cumagulov'un bu çalışması bugüne kadar bir türlü yayımlanamamıştır. Ç. Cumagulov eserinde, Kırgızistan'da bulunan 41 adet, Kazakistan'da bulunan 29 adet, Özbekistan ve Tacikistan'da bulunan 13 adet Eski Türkçe yazılı buluntu üzerinde durmuştur. O. F. Sertkaya da kendisinin 2008'de yayımladığı “Göktürk (Runik) Harfli Yazıtların Envanter, Alfabe ve Bibliyografya Problemleri Üzerine” adını taşıyan makalesinde Ç. Cumagulov'un adı geçen sınıflandırmasını sunmakla yetinmiştir. Bununla birlikte o, Prof. Kasımcan Sadikov'un çalışmalarına dayanarak Özbekistan ve Tacikistan grubuna yine 3 adet yazıtı eklemiştir (Sertkaya, 2008, s.7-34).

Orta Asya'nın eski yerleşik bölgesi olan Yedisu'nun bir kısmı ve ona güneybatıdan bitişik olan Çu ve Talas gibi bölgelerdeki epigrafik buluntuları bir araya toplayarak 1971 yılında "*Talas'ın Eski Türkçe Yazıları*" adında Rusça yayımladığı çalışmada bu bölgelere güneyden komşu olan Fergana'da bulunan yazılar üzerine kısaca değinildiği görülmektedir (Batmanov, 1971). Onun Fergana Ak-Tepe yazıtı üzerine okuma denemesinde başarısız olduğu görülmektedir. Özbekistanlı genç Türkolog E. Asanov'a göre İ. A. Batmanov bu yazıtı okumaya çalışırken harf işaretlerinin daha arkaik yönleri bulunduğuna dikkat etmemiş ve böylece yanlış yorumlar ortaya çıkmıştır.

Dünya Türkologları, özellikle Avrupalı ve Türk bilim adamları Fergana epigrafi buluntularını Rus araştırmacıları aracılığıyla tanımaya başlamıştır. Ünlü Türkolog G. Clauson, Fergana buluntuları üzerinde duran ilk Avrupalı bilim adamlarındandır (Clauson 1971, s. 51-76). Avrupa'da Fergana yazıtları üzerine ilk inceleme Macaristanlı bilim adamı J. Harmatta tarafından yapılmıştır (Harmatta, 1988). Adı geçen araştırmacının bazı Fergana buluntuları üzerine okuma denemeleri yaptığı ve bu denemelerin bir kısmında başarılı olduğu bilinmektedir.

Fergana yazıtları üzerine bilgiler Türkiye'de ilkin H. N. Orkun'un çalışmalarında kısa bir biçimde yer almıştır (Orkun, 1986). Ondan sonra eski Türk yazıtları üzerine yapılan yayımlarda bu konu üzerine çok az durulduğu veya sadece bölge adını saymakla yetinildiği anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle bazı istisnalar hariç Fergana yazıtları üzerine Türkiye'de özgün bir inceleme yapan bilim adamı hemen hemen yok gibidir. Fergana yazıtları hakkındaki bilgilere Prof. Osman Fikri Sertkaya'nın eserlerinde rastlamak mümkündür (Sertkaya, 2008, s. 144-151).

Fergana Bölgesi'nin Eski Türkçe yazıtlarının tanınmasında Kırgızistanlı bilim adamlarının ayrı bir yeri vardır. Kırgızistanlı bilim adamları arasında da Prof. Dr. Çetin Cumagulov ve Doç. Dr. Rısbek Alimov'u örnek gösterebiliriz. Nitekim R. Alimov, 2000 yılında, İstanbul'da "*Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan'daki Göktürk Yazıtları*" konusunda hazırladığı yüksek lisans tezini savunarak Fergana yazıtlarını kapsamlı bir biçimde tanıtmaya çalışmıştır (Alimov, 2000, s. 131). Onun E. Aydın ve F. Yıldırım'la birlikte 2013 yılında Ankara'da yayımladığı "*Yenisey – Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*" adını taşıyan monografisinde de Kırgızistan'ın Fergana kısmında bulunan yazıtlar üzerine kısaca durduğu bilinmektedir (Aydın, 2013, s. 514). R. Alimov'un 2014'te, Konya'da yayımladığı "*Tanrı Dağı Yazıtları*" adlı kitabında da Fergana yazıtları üzerine kısaca bilgiler sunduğu anlaşılmaktadır (Alimov, 2014, s. 206).

3. Fergana Yazıtlarının Özbekistan'da İncelenmesi

Eski Sovyetler Dönemi'nde, Özbekistan'da Fergana yazıtları üzerine küçük çapta birçok çalışma yapılmış ancak Özbekistan'ın bağımsızlığa kavuşmasıyla bu tür çalışmaların kapsamı artmıştır (Umarov, 2008; Umarov, 2013, s.12-14). 1990'lı yıllarda sadece Fergana Bölgesi'nden değil; Özbekistan'ın Taşkent, Kaşkaderya gibi diğer bölgelerinden de bazı yazıtlı seramik parçaların bulunmasıyla eski Türk yazıtlı buluntulara olan ilgi çoğalmıştır. 2002 yılında Türkolog N. Rahmanov ve Arkeolog B. Matababayevler tarafından "*Özbekistan'ın Köhne Türki-Run Yazıtları*" adıyla hazırlanan kitap (risale) Özbekçe olarak yayımlanmıştır. Kitapta, 1960-1990 yılları arasında Fergana'nın eski iskân yerlerinde bulunan 3 tane Kuva yazıtının yanı sıra bölgenin Munçak-tepe, Lumbi-tepe yazıtları üzerine de okuma denemeleri yapılmıştır (Rahmonov, 2002, s. 37-39). Bu çalışmanın oldukça faydalı olduğunu vurgulamakla birlikte bazı eksikliklerinin de olduğunu söylemeliyiz. Özellikle kitabın yazarları tarafından bazı

seramik parçaların sırtındaki harf işaretlerinin eksik anlam taşıdığını veya bunları boy damgası olarak yorumladıkları göze çarpmaktadır (Rahmonov, 2002, s. 24). Adı geçen kitapta sadece bu değil, işaretlerin harf çizimi yapılırken bazı yanlışlıklara yol açıldığını da vurgulamak gerekmektedir.

Buna benzer bir çalışma K. Sadikov tarafından yayımlanmış olup araştırmacının Özbekçe yazdığı “*Köktürk Bitigleri: Metin ve Onun Tarihi Telkini*” adlı kitabının ilk bölümünde Özbekistan topraklarında, özellikle Fergana Bölgesi'nde bulunan birkaç yazıt üzerinde durulmuştur. Araştırmacı, Fergana yazıtları üzerine diğer bilim adamları tarafından yapılan okuma denemelerini eleştirerek bu konuda kendi görüşlerini bildirmiştir (Sodiqov, 2004).

1990'lı yıllardan bu yana yaklaşık 30 sene zarfında Türkiye'de gerçekleştirilen Türkoloji konferanslarının bildiri kitaplarında özellikle Özbekistanlı ve Kırgızistanlı bilim adamlarının kısa içerikli makalelerine denk gelmektedir. Özbekistanlı bilim adamlarından Prof. Dr. Kasımcan Sadikov (Sadikov, 2001), Prof. Dr. Nasimhan Rahman, Doç.Dr. Gaybullah Babayar, Andrey Kubatin'i bunlar arasında sayabiliriz.

Özbekistanlı Türkologların özellikle son yıllarda, Türkiye'de yayımlanan bilimsel makaleleri dikkate değer mahiyettedir. Nitekim genç Türkolog merhum Andrey Kubatin'in 2011 yılında, İstanbul'da düzenlenen “Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı” adlı Uluslararası Türkoloji Kongresinde sunduğu ve Kongre Bildirileri Kitabı'nda yer alan “*Özbekistan'da Bulunan Bazı Eski Türk Yazıtları Üzerine*” isimli makalesi, Fergana Bölgesi eski Türk yazıtlarını kapsamlı olarak tanıtan son çalışmalardan biri olmuştur (Kubatin, 2011, s. 465-466). Buna benzer diğer bir çalışma ise daha önce Gaybullah Babayar tarafından 2008 yılında, İstanbul'da bir konferansta sunulmuş ve bildiriler kitabında yer almıştır (Babayar, 2008, s.135-146). Bu çalışmada daha çok Fergana Bölgesi'nde yeni bulunan Köktürk madeni paraları üzerindeki Eski Türkçe sözcükler üzerinde durularak “Eski Türkçe yazıtların Fergana grubu'nun sadece seramik veya metal eşyalar değil, paraları da içerdiğine” vurgu yapılmıştır (bkz. Resim I, 11-12). Fergana Bölgesi'nin eski iskân yerlerinden biri olan Kuva (Kuba) şehir kalıntılarında Özbekistanlı Rus asıllı arkeolog G. İvanov tarafından bulunan, bir tarafında Eski Türkçe, diğer tarafında Soğdça yazı bulunan madeni paralardan bir tanesinin bugünlerde Fergana şehrindeki Ülkeşinaslık Müzesi'nde korunduğu bilinmektedir.

Kazakistanlı arkeolog A. Dosimbayeva ve Türkolog M. Coldasbekov'un editörlüğünde yayımlanan ve birçok bilim adamının makalesinin yer aldığı 2013 yılında Astana'da Rusça yayımlanan “*Batı Köktürk Kağanlığı Atlası*” adlı çalışmada G. Babayar, Özbekistan'da bulunan Eski Türkçe yazıtları buluntuları tanıtmıştır. Çalışmada A. Kubatin ve kendisinin Türkiye'de yayımladığı bilgilere bazı eklemeler yapmıştır (Zapadnyy Tyurkskiy Kaganat Atlas, 2013).

4. Fergana Bölgesi Eski Türkçe Yazıtları Okuma Denemeleri Üzerine

Fergana Bölgesi'nde bulunan Eski Türkçe yazıtlı malzemelerden birkaçı üzerine yapılan okuma denemeleri hakkında bilgi vermek gerekmektedir (Babayarov, 2013, s. 567-578). Eski Türkçe yazıtlı eserler çoğunlukla Fergana vadisinin Munçak-tepe (Nemengan), Kuva, Aval (Fergana), Lombi-tepe (Andican) gibi eski şehir kalıntılarında sürdürülen arkeolojik kazılar sonucunda bulunmuş seramik eşyalar ve 2 adet madeni paradan oluşmaktadır. Fergana Bölgesi'nin eski Türk yazıtlı buluntuları grubuna Fergana'nın Özbekistan kısmının yanı sıra adı geçen bölgenin Güney-Batı Kırgızistan (Oş, Celalabad), Kuzey Tacikistan (Aşt, İsfara) buluntularını da

ekleyebiliriz. Bilindiği gibi bu bölgeler çok eski tarihlerden beri coğrafi ve kültürel yönden Fergana'nın bir parçası olarak kabul edilmiştir. Fergana'nın seramik eşyaları üzerindeki yazılar ilk önce Yu. A. Zadneprovskiy tarafından yayımlanmıştır (Zadneprovskiy, 1967, s. 270-274). Macar bilim adamı J. Harmatta'nın kaydettiği gibi, onun yayımladığı 12 adet seramik parça üzerindeki yazıdan sadece 2'si çözümlenebilmektedir ki, onlardan biri Şora-başat, diğeri ise Şamirza-tepe buluntularıdır (Harmatta, 1988, s. 39). J. Harmatta'ya göre, çömlek kap üzerine yazılan ve 9 işaretten oluşan Şora-Başat yazısının okunuşu şu tarzdadır:

a. Şora-Başat Yazıtı: Fergana Bölgesi'nin Kırgızistan kısmında, Özgön (Eski Özkent) şehrinin kuzeybatısındaki Şora-Başat adındaki eski iskân yerinde bulunmuştur. Ortalama büyüklükteki seramik kap üzerindeki yazıya ilkin 1956 yılında Oş şehrindeki müzede bulunduğu sırada A. N. Bernştam tarafından dikkat çekilmiş ve adı geçen araştırmacı onu eski Türk-Run grubuna dâhil etmiştir. Onun bu görüşünü İ. Erdeyi ve S.G. Klyaşorniy desteklemişlerdir (Harmatta, 1988, s.272). Ancak İ. L. Kızlasov bu kaplar üzerindeki yazıları eski Türk-Runik yazıları grubuna almamıştır.

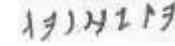
Şora-Başat Yazıtı'ndaki harf işaretleri şu tarzdadır: $u^1 r^1 l^1 u^0 p^2 k^2 d$ - *Uri Uluğ Apa ökädä*, yani “Uri Uluğ Apa Öge'den” ya da “Uri Uluğ Apa'dan, Öge'den” (Harmatta, 1988, s.39-40) (bkz. Resim I. 1). A. Kubatin'e göre adı geçen araştırmacı yazıtı başarılı bir şekilde çözmüş ancak yeterince yorumlayamamıştır. Kelime başı cümledeki *uri* sözcüğünün Orhon yazıtlarından Köl Tegin, Bilge Kagan, Şine Usu'da “erkek”, “erkek çocuk”; Suci Yazıtında ise “oğul” anlamında geçtiği bilinmektedir (Drevnetyurkskiy slovar, 1969; User, 2009, s.247,253). Bu sözcükten sonra gelen *Uluğ* ve *Apa* sözcüklerinin adı geçen yazıtların birçoğunda görülen epitetlerle (sıfat) denkleştirebileceğini savunan A. Kubatin, J. Harmatta'nın *ökädä* olarak okuyarak “Öge'den” şeklinde açıkladığı son iki işareti ise ihtiyatla karşılamış, sözcüğün bu tarzda okunması için son işaretten sonra kurala göre a (*ä*) işareti yer alması gerekirdi, diye yorumlamıştır. Bilindiği gibi *ögä* sözcüğü yazıtlarda “danışman” anlamında siyasi bir unvan olarak geçmektedir. Böylece adı geçen araştırmacı seramik kap üzerindeki cümlemin tümünü “(...'nın) erkek evladı Uluğ Apa Öge'den (?)” şeklinde okumuş ve yazıda adı geçen şahsın *Uluğ Apa Öge* unvanlı Köktürk ileri gelenlerinden veya Fergana'yı yöneten kaganlık vekillerinden biri olduğu varsayımını dile getirmiştir.

b. Şamirza-Tepe Yazıtı: Fergana Bölgesi'ne ait ikinci yazıt ise bir kabın üst kısmına, ağız kenarına yakın yazılmıştır. Toplam 5 işaretten oluşan kısmı korunmuştur. Yazıtın başlangıcı kırık olduğundan dolayı siliktir. Son kısmının ise sağlam korunduğu anlaşılmaktadır ancak korunan işaretlerin ilk ikisi hasara uğramıştır. Diğer bir deyişle kap parçası yıprandığından dolayı belirgin bir şekilde gözükmemektedir. J. Harmatta'ya göre bu yazıtın fonetik okunuşu

şu şekildedir: ($^0 s^2 l^0 m^1 q^2 t^1 n^i$) (Resim I. 2). Onun vurguladığı gibi birinci işaretin sadece küçük bir eğik sap kısmı korunmuştur ve bu yüzden fonetik okunuşu kesin değildir. İkinci işaretin de sadece üst kısmı korunmuş olup kesin olarak $^0 m$ şeklinde okunabilir. Üçüncü işaretin ise şekli kesindir ancak o eski Türk alfabesinde dönük bir biçimde yazılmış olan *q* işareti olabilir. Araştırmacıya göre bu kitabenin en muhtemel okunuşu şu tarzdadır: *İsim Qanı* (kadın adı) (Harmatta, 1988, s.40-41). A. Kubatin'e göre bu yazıt *eşim qanı*, yani “(...) arkadaşım nerede” olarak yorumlanabilir ve çömlek üzerindeki yazıt bir nevi epitafi yazıtı, yani bir mezar kitabesi türüne dayanır. Bilindiği gibi eski Türk yazılı buluntuların esas çoğunluğunu bu tip kitabeler oluşturmaktadır. Bununla birlikte A. Kubatin, G. Babayar'ın da tavsiyesiyle kap

üzerindeki oldukça silik ilk işaretin ʏ (š) ünsüzü kadar ʏ (l²) veya ʏ (iç) şekillerinde de rekonstrüksiyon yapabileceğini, ikinci işaretin ise ʏ (m) ünsüzünden başka ʏ (d¹) ünsüzüyle ilişkilendirilmesinin imkân dâhilinde olduğunu yazmıştır. Ona göre üçüncü işareti dönük bir biçimde yazılmış ʏ (q) ünsüzüyle değil, ʏ (t²) ünsüzüyle bağlamak daha mantıklı gibi gelmektedir. Zaten yazıda ki işaret net olarak bu tarzda yazılmıştır. Böylece bu işareti ^et şeklinde okumayı ve onu Eski Türkçe *et-* “kürmek, kılmak, etmek” (Drevnetyurkskiy slovarı, 1969, s. 614) veya “düzenlemek, tanzim etmek” (Tekin, 2003, s. 244-245) fiiliyle bağlamayı tercih etmek gerekir. Kap üzerindeki son iki işaret ise vazıh bir surette eski Türk işaretlerini andırmakta, birincisi ʏ (n¹), en son işaret ise ʏ (i) şeklinde okunmaktadır. Bu durumda her iki işareti birleştirerek ^anî olarak okumak, şu tarzda bu kelimeyi Türkiye Türkçesindeki “onu” (yani, bir ferdi veya nesneyi ifadeleyen kelime) anlamındaki Eski Türkçe *anî* (akkuzativ hâli) (Erdal, 2004, s.199) ile bağlamak mümkün olacaktır. Böylelikle Şora-Başat yazısının son iki sözcüğü *et anî* “eyle onu” anlamındaki Eski Türkçe bir ibare olarak açıklanabilir. A. Kubatin’in G. Babayarla geldiği sonuç şudur: “Eğer ilk iki yarı silik işareti ^aš^m biçiminde yeniden kurarak ona ^et ^anî ibaresi eklenirse ^aš^m ^et ^anî cümlesi ortaya çıkacaktır. Böylece cümlenin tümü “yemek eyle onu”, yani “rizk eyle onu” anlamındaki Eski Türkçe bir dilek sözü olarak yorumlanabilecektir¹. Bilindiği gibi eski Türklerde çeşitli ev (yaşam) aletleri olan maşrapa, kap ve çanak çömlek sırtına dilek sözü yazma geleneği yaygın olup adı geçen kap üzerindeki cümle onların bir örneği sayılabilir”.

G. Babayar’ın yakın tarihlerde adı geçen Şamirza-Tepe yazıtının korunduğu Fergana şehrindeki Ülkeşinaslık Müzesi’nde yaptığı araştırmalar sırasında yazının diğerlerinde olduğu gibi kabın alt kısmında değil; aksine üst kısmında, kap ağzına yakın bir yüzeye yazıldığı anlaşılmıştır (*bkz.* Resim III). Bunun yanı sıra J. Harmatta ve diğerlerinin iddia ettiği gibi yazı biraz silik olsa da bir kısmı korunan ilk işaretin Eski Türkçe Ş veya L olma ihtimali vardır ancak onların aldıkları yazı çizimleri biçiminde sunmak imkânsızdır.

c. Lombi-Tepe Yazıtı: Fergana Bölgesi’nin Eski Türkçe yazılı buluntularından biri Andican vilayetinin Merhamet tümenine (ilçesi) bağlı Lombi-Tepe’de bulunan bir testi üzerindeki yazıdır. Bu yazı, testi kulpunun üzerine aşağıdan yukarıya doğru yazılmıştır ve yedi işareten oluşmaktadır (Resim I. 3a-b; Resim V). K. Sadıkov bu yazıyı biçiminde çizgiletmekte ve onu (^a)ki am(i)n k(^a)ç şeklinde okuyarak anlamını şöyle yorumlamaktadır: “iki ömür geçir (uzun ömürlü ol), iki kişilik ömür yaşa”, “öbür dunyan da rahat olsun” (Sadıkov, 2001, s.298-299).

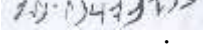
K. Sadıkov’dan farklı olarak N. Rahmanov ve B. Matbabayev adı geçen yazıyı *eki at as kisan* şeklinde okuyup anlamını aşağıdaki gibi açıklamaktadırlar: *iki at(a) uzun köstek*. Onlara göre bu cümle hikmet anlamında olup insanları herhangi bir işi hesaplı olarak düşünerek gerçekleştirmeye, acele etmemeye davet etmektedir (Rahmanov, 2002, s.39). A. Kubatin’e göre küçük çaplı bir yazıda böyle anlamlı cümle aramak mantıklı gelmemektedir. Seramik parça ve benzeri eşyalar üzerine yazılan kelimelerin ezici kısmı kap kacağın yaptığı fonksiyon ile bağlantılıdır. Böylece adı geçen araştırmacı bazen bu tür eşyaları yapan çömlekçi ustasının veya çömleği yaptıran kişinin dilek sözleri yazdığının görüldüğünü belirtmektedir. Bunun aksine K. Sadıkov’un okuyuşunda ise hem paleografik hem de anlam yönünden daha sağlam karakter

¹ Bu yazının okunuşu ve adlandırılmasında yardımcı olan G. Babayar’a teşekkür borçluyuz.

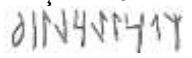
taşıdığı vurgulanmıştır. Bizce Lombi-Tepe yazıtı harf işaretleri sağlam korunan Fergana yazılarından birisi olmasına rağmen hâlâ bu yazıtı herkesin tatmin edici bir şekilde okuduğuna kanaat getirmemekteyiz. Yine de K. Sadıkov'un okuyuşu paleografik yönden düzgündür, diyebiliriz.

d. Kuva buluntuları: Fergana Bölgesi'nin merkezi kısmında yer alan eski Kuva arkeolojik objesinde çok yıllardan beri sürdürülen kazılar sonucunda buradan eski Türklerle ilişkili çok sayıda buluntu ortaya çıkmıştır. Onların bir kısmı seramik ve metal eşyalardan oluşmakta ve yapım tekniği, ait olduğu dönemden yola çıkılarak eski Türklerle, daha doğrusu Köktürklerle ilişkilendirilmektedir. Çince ve Arapça kayıtlarda *Hu-min / Kuba* Türklerin bölgedeki idari merkezlerinden biri olmuştur (Biçurin, 1950, s.319; Malyavkin, 1989, s.188; Hocaev, 2014, s.27-28).

Bazı Türk yazılı seramik parçalar eski Kuva (Fergane) harabelerinde sürdürülen arkeolojik kazılar neticesinde bulunarak ilk kez 1964 yılında Arkeolog V. A. Bulatova tarafından bilim âlemine sunulmuştur (Resim I. 4). Bir testi üzerine yazılan ve 12 işaretten oluşan bu buluntuyu E. Tenişev okumaya çalışmış ancak başarılı bir okuma olmamıştır (Rahmanov, 2002, s.33). Testi parçası hasar gördüğünden dolayı yazıtın baş ve son harfleri korunmamış olup N.

Rahmanov ve B. Matbabayev bu yazıtın biçiminde çizimler olarak onu ...(*bod*)una kök aranı ana k(älti) - “Halkına gök (İlahi) Aranı anne geldi” şeklinde okumuşlardır (Rahmanov, 2002, s.33-34). Aynı araştırmacılara göre bu yazıtaki *Aranı* muhtemelen bir şahıs ismidir ve eski Türklerde önemli bir kadının adı olmalıdır. Ancak A. Kubatin ve G. Babayar'ın belirttikleri gibi ne eski Türklerde ne de şimdiki Türk topluluklarında böyle bir ismin varlığı bellidir. O yüzden böyle bir yorumun kabul edilmesi oldukça güçtür. Burada da yukarıdaki diğer seramik parçaların bir kısmında görüldüğü gibi söz ayırıcı (:) işaretinden önce gelen üç işareti, yani *k^{ök}k²* kelimesinden sonra gelen işaretleri *r^l* ve *n^li* şeklinde iki sözcüğe ayırmak mümkündür. Son iki işareti ise *anı* “onu” olarak okumak daha mantıklı gelmektedir. Bizim bu buluntuya şimdilik doğrudan ulaşmamız mümkün görünmemektedir.

Eski Kuva'da bulunan eski Türk yazılı buluntular diğerlerine nazaran daha okunaklıdır. 1996 yılında sürdürülen kazılar sırasında Arkeolog G. P. İvanov tarafından yazılı bir testi parçası bulunmuştur. Aynı araştırmacı 5 işaretten oluşan bu yazıtı *a^ηa^ş a^li^η* şeklinde okumuş ve onun “ona aş (yemek) alınız” olarak yorumlanacağını söylemiştir (bkz. Resim I. 5). N. Rahmanov ve B. Matbabayev ise bu yazıtı *a^η a^ş a^li^η* - “kuş (veya hayvan) yemeği alın” olarak okumuşlardır (Rahmanov, 2002, s.16-17). A. Kubatin ve G. Babayar'a göre İ. İvanov'un okuyuşu daha düzgündür ancak yazıtı biraz farklı biçimde *a^ηa^şa^li^η* - “onda (işbu kapta) aş (yemek) yiyelim” şeklinde okuyup Eski Türkçe bir dilek yazıtı ile ilişkilendirmek de oldukça muhtemeldir². Bununla birlikte araştırmacılar Resim I. 5'te görüldüğü gibi bu buluntunun fotoğrafı değil, yazıtın çiziminden yola çıkarak kendi görüşlerini ortaya koymasına bu tür okuyuşların pek güvenilir olmadığını göstermektedir. Bilindiği gibi bu tür buluntuların çizimi alınırken bilim adamlarının kendine göre bir yöntem seçtiği veya işaretleri farklı algılamaları yüzünden birçok sorun ortaya çıkmaktadır.

Eski Kuva'da bulunan diğer bir eski Türk yazıtı da testi parçasının üzerine yazılmıştır. 10 tane işaretten oluşan bu yazıtı (Resim I. 6) N. Rahmanov ve B. Matbabayev tarafından

² Bu yazıtın yorumu G. Babayar'la birlikte yapılmıştır.

aç aparî aralî as – “Aç’taki Aparî adası büyük” şeklinde okunmuş ve aynı araştırmacılar ilk işareti *Aç* adını taşıyan herhangi bir menzil sayarak ondan sonra gelen *prlⁱ* işaretlerini ise *Aparî* okumuşlar; böylece onu Seyhun nehrinde bulunan adalardan birinin adı olmalı, diye açıklamışlardır (Rahmanov, 2002, s.18-19). Onlara göre, 3 işaretten sonra gelen *r^llⁱ* işaretleri *aralî* biçiminde yeniden kurulur ve bu sözcük Eski Türkçe *aral* “ada” sözüyle bağlantılıdır. Böylece bu söz *Aparî* sözünün herhangi bir ada adı olduğunu kanıtlar (Rahmanov, 2002, s.18-19). Yazının sonunda yer alan 2 işaretten birinin “s okunduğunu, en son işaretin damga olduğunu savunan adı geçen araştırmacılar tüm cümlenin “*Aç adlı menzildeki Aparî namını taşıyan adanın büyük (olduğu)*”nu anlatan magik (büyü ile ilgili) bir deyim saymaktadırlar. Ancak adı geçen araştırmacıların bu tür yaklaşımı zamanında A. Kubatin ve G. Babayar tarafından eleştirilmiş, yazının paleografik karakteri için böyle bir yorumun son derece temelsiz olduğuna vurgu yapmışlardır. Öncelikle yazıdaki ilk işaret (Y) pek çok Eski Türkçe buluntularda *iç* şeklinde okunmakta olup onu *aç* olarak okumak için (ç) işaretinin bulunması gerekmektedir. Böylece bu işareti ve ondan sonraki *-p* ünsüzünü andıran işaretle birlikte *içⁱp* “içerek” tarzında bir sözcük nitelendirmek daha mantıklı gelmektedir. Ondan sonraki üç işarete, yani *ᠠᠮ* işaretlerine ayrı bir sözcük olarak bakarak onu Eski Türkçe *(a)rın*, yani “arınmak, temizlenmek” fiilinin emir kipi olarak yorumlamak daha mantıklı gelmektedir. Böylece birinci ve ikinci söz öbeğinin “içerek arının (temizlenin)” anlamındaki kutsal su ile ilişkili birer dilek olduğunu varsayabiliriz. Nitekim E. Asanov bizim bu kanaatimize katılarak adı geçen yazıdaki son iki işareti *ᠰ(u)b* “su” olarak okumayı tercih etmektedir. Bunlar haricinde yazılı kaynaklarda *Aparî* adında bir adanın bulunmadığı bilinmektedir. Ayrıca N. Rahmanov ve B. Matbabayev’in en son işaretlerden birisini *as* okuyarak “büyük, ülken” şeklinde anlamlandırmaları, anlam açısından güvenilir değildir. Araştırmacıların en son işareti yazıdan ayırarak damga diye nitelendirmeleri ise ikna edici değildir. Yine de bu yazının orijinalini görmeden, fotoğraflama yapmadan bu biçimde okunmasını tatmin edici sayamayız. Özellikle yazının çizimi alınırken araştırmacıların bazı işaretleri karıştırmış olması söz konusudur.

Fergana buluntularıyla ilgili 2 adet seramik kap N. Rahmanov ve B. Matbabayev tarafından yayımlanmış ancak araştırmacılar onların okunuşuyla ilgili herhangi bir açıklamada bulunmamışlardır (Rahmanov, 2002, s.24). Bunlardan birisi testi üzerine yazılmış 2 işaretten (*ᠠᠮ*) oluşan Köktaş buluntusudur. Yazı ilk olarak G. Babayar tarafından *r^lg^l - a^rᠭ* “temiz, pakize, kutsal” okunmuş; testi üzerine dilek veya eşya içindeki mamulün temizliğine atfedilen bir sözün yazıldığı ileri sürülmüştür (bkz. Resim I. 7a-b).

Yeni bulunan Kuva yazılarından bir diğeri de seramik maşrapadır. Onun sırtında 3 tane işaret bulunmakta olup (Resim I.8 a-b), çizimini alan N. Rahmanov ve B. Matbabayevler işaretleri yanlış bir biçimde aynada görüldüğü gibi koymuşlardır (Rahmanov, 2002, s.24). Aslında bu yazı *ᠠᠮᠮ* biçimindedir ve onu *alⁱç* “al, iç” (G. Babayar) ya da *alⁱᠨ* “alın(ız)” okumak mümkündür (Kubatin, 2001, s.465-466; Babayar, 2013, s.567-575). Bununla birlikte adı geçen buluntunun Fergana şehrindeki Ülkeşinaslık Müzesi’nde korunan orijinalinin kaybolduğu ve yerine ondan alınan nüshasının koyulduğu yakın zamanda G. Babayar tarafından tespit edilmiştir.

e. Kızıl-Pilav Yazıtı: Fergana Bölgesi’nin Tacikistan kısmındaki İsfara ilçesinin eski iskân yerinden bulunmuştur. Seramik eşya (tuğla) üzerindeki 6 adet Eski Türkçe harfin bulunduğu

bu buluntunun çizimi ustaca yapılmamıştır: . Çizimden daha çok yayımlandığı makalelerde sunulan fotoğrafından net anlaşılan bu yazıt'ı E. Asanov - *krpič* veya *krpič* olarak okumuş ve onu Eski Türkçe “tuğla” anlamındaki *kirpič/kärpič* “kerpiç” sözüyle karşılaştırmıştır (Asanov, 2022, s.4-5). Burada bir yazım hatası bulunmakta veya amatör birinin eski Türk yazımının temel kurallarını karıştırdığı anlaşılmaktadır ya da yanlış olarak ortadaki iki işaretin () yönünü karıştırması söz konusudur. Bu tür yanlışlar bazen Orhun ve Yenisey yazıtlarında, özellikle dağ yamaçlarına yazılan epitafik eserlerde görülür. Diğer taraftan işaretlerin yazıldığı nesnenin yapım özelliklerine bakılırsa onun gerçekten de bir tuğlaya benzediği anlaşılmaktadır.

4. Fergana Yazıtlarındaki Bazı Sorunlar

Diğer bölgelerde olduğu gibi Fergana Bölgesi'nde de eski Türk yazıtlarıyla ilişkili birçok sorun bulunmaktadır. Özellikle Bölge'nin demografik yönden çok eski tarihlerden beri monoetnik (bir uluslu) değil, polietnik (çok uluslu) bir yapıya sahip olması ve İslam öncesi dönemlerde Fergana'nın yerli ahalisinin gayri Türk etnik gruplarla meskûn bir bölge olarak yazılı kaynaklarda geçmesi, buradaki Eski Türkçe buluntularla ilişkili birtakım çelişkilere yol açmaktadır. M.Ö. 3-2. yüzyıllara ait *Han-shu*, *Shi-ji* gibi Çin kaynaklarında *Ta-Yüan*'ların (Ferganalıların) gür sakallı, kalkık burunlu, iri gözlü yerleşik bir toplum olduğu; buradan *An-hsi*'ye (Parthia / Part İmparatorluğu) kadar bütün Batılı toplumlarla yakın bir yaşam tarzına sahip olduğu ve bu arazideki toplumların birbirlerinin konuşma dilini anladıkları kaydedilmiştir (Biçurin, 1950, s.151,153,161; Hocaev, 2014, s.54-55,95). Buna bakarak çoğu bilim adamı Fergana yerlilerinin Milat başlarında ve İslam Öncesi Dönem 'de Doğu İran dillerinden birini konuştukları ve İrani ırktan bir toplum olduğu varsayılmaktadırlar. Ancak Erken Orta Çağ Dönemi'ne ait Çin yıllıklarında *Po-han-na*'ların (Ferganalıların) dilinin ayrı bir dil olduğu ve komşularınca anlaşılmadığı kayıtlarda geçmektedir. Nitekim Çinli Rahip Hsüan-Tsang, Orta Asya'dan geçerken Fergana'ya yakın *Shi* (Taşkent) Bölgesi'nden geçmiş ve *Fei-han*'ların (Ferganalıların) dilinin komşu bölgelerin dilinden farklı bir yapıya sahip olduğunu yazmıştır (Ekrem, 2003, s.123; Hocaev, 2013, s.119). Böylece Fergana, Türk topluluklarının daha sonradan gelip yerleştiği bir bölge olurken eski şehir kalıntılarından ortaya çıkartılan seramik eşyaların sırtındaki yazıların Türk dili aracılığıyla okunması bazı araştırmacıları tereddüde sevk etmiştir. Bu durum yazıtların dilinin Türkçe olup olmadığı konusunda bazı şüpheler uyandırmaktadır. Diğer taraftan “Fergana yazıtlarının eski yerli ahalinin dilinde yazılmış olma ihtimali var mı?” sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Hatta bu yazılar Soğdça yazısının en eski şekillerine benzetilmiş ve bunları Soğdça temelinde okumaya yönelik bazı denemeler de yapılmıştır ancak Erken Orta Çağ'a ait Çince kaynaklara bakılırsa miladi 6-7. yüzyıllarda, Fergana'da Türklerin yönetici bir sınıf olarak görülmeye başladığı anlaşılmaktadır. Çin yıllıkları ve Arapça kaynaklardan belli olmak üzere 560'lı yıllarda *Tu-jüe* (Köktürk Kaganlığı), Ak Hunlar (Eftalitler) Devleti'ne son verince Orta Asya'daki Çaç (Taşkent), Fergana, Ustruşana, Soğd gibi devletçikler adı geçen kaganlığın egemenliği altına geçmiştir. Çin yıllığı *Tang-shu*'dan da anlaşıldığı gibi 7. yüzyılın ikinci çeyreğinde (Chen-kuan Hükümler Dönemi – 627-649 yılları) Batı Köktürklerden *K'an Mo-ho-tu* (*Ton Bahadır) Fergana'nın yerli yöneticisi *Ch'i-pi*'yi öldürünce, buradaki yönetim merkezi olan *Hsi-chien* (Ahsikent) şehri Köktürk asıllı *A-se-na* (Aşina) *Sh'u-ni*'nin eline geçmiştir. Böylece Fergana Bölgesi'nde Köktürk asıllı hanedanın yönetimi başlamıştır. Adı geçen *A-se-na Shu-ni*'nin ölümünden sonra onun yerine geçen oğlu *Ho-po-chieh'in*, Fergana'nın yönetim merkezini Seyhun'un kuzeyindeki *K'e-sai* (Kasan) şehrinde tesis ettiği ve 656 yılında Tang hanedanına elçi yolladığı kaydı Çin yıllıklarında geçmektedir. 8. yüzyılın ilk çeyreğinde Arapların Fergana'ya saldırdığı sıralarda

da Bölge'ye Köktürklerin egemen olduğu görülmektedir (Bernshtam, 1952, s.193; Taberi, 1695; Babayar, 2020, s.20-44).

Bu tür bilgiler Miladi 7-8. yüzyıllarda Fergana Bölgesi'nde diğer topluluklarla birlikte bölgenin baskın unsurunun Türkler olduğunu kanıtlamaktadır. Bazı bilim adamları Fergana'da Türklerin yayılmaya başladığı dönemleri milattan önceki dönemlere, Asya Hunlarına dayandırmaktadırlar. Diğer taraftan da Yüe-çi, Wu-sun gibi göçebe toplulukların egemenliği sırasında Ön-Türk gruplarının Bölge'ye komşu Yedisu ve Doğu Türkistan istikametinden gelerek yerleştikleri varsayılır (Hocaev, 2013). Eftalitler (Ak-Hunlar) Dönemi'nde de Fergana'daki Türk topluluklarının etkisi artmış olmalıdır. Bölge'de net olarak Türk topluluklarının görülmeye başlaması yine de Köktürkler Dönemi'ne denk gelmektedir. Fergana Bölgesi Eski Türkçe yazılarının Köktürk Dönemi'ne denk gelmesi de bu görüşü kanıtlamaktadır.

Fergana Bölgesi'nin eski sakinleri tarafından kullanılan diğer bir yerli yazı hakkında ne yazılı kaynaklar ne de arkeolojik malzemeler bir ipucu vermektedir ancak Köktürk asıllı Fergana yöneticilerinin kendi paralarını Eski Türk - Soğd ve Soğdca yazıyla bastırdıkları anlaşılmaktadır (Baratov, 1995; Babayar, 2008, s.135-146).

SONUÇ

Günümüzde Eski Türkçe yazılı eserlerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Çalışmada tanıttığımız yazıtlara Karabağ (Nemengan) yazısını da eklersek Fergana yazılarının sayısı artmış olacaktır. Kırgızistanlı bilim adamlarınca yeni bulunan Eski Türkçe yazıların bir kısmı da bu gruba dâhil edilmelidir ancak sayısı yirmiyi geçen Fergana Bölgesi'nin eski Türk yazıları üzerine yapılan çalışmaların hiç birisi kapsayıcı ve tatmin edici bir mahiyette olmamıştır. Nedeni ise bölge yazılarının Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan gibi üç ayrı ülke arasında bölünmüş olması ve buluntuların bu ülkelerdeki müzelerde veya arkeoloji merkezlerinde korunmakta olmasıdır. Diğer taraftan Fergana buluntularının bir kısmının çeşitli nedenlerle kaybolması veya kaynaklarda gösterildiği yerde bulunmaması durumu söz konusudur. Özellikle Tacikistan'daki Eski Türk yazısının "İsfara grubu" olarak adlandırılan kısmının kaderinin ne olduğu belli değildir. Daha 1990'lı yıllarda araştırmacılar yazının bir kısmının kaybolduğu veya nerede korunduğunun belirsiz olduğunu vurgulamışlardır. Günümüzde Bölge'de bulunan yazı örnekleri veya yazıtların hangi müzede korunduğunu tespit etmek Türkologlara düşen bir görevdir.

Yakın tarihlerde Fergana Bölgesi'ne yaptığımız bilimsel araştırmalar esnasında Fergana şehrindeki Ülkeşinaslık Müzesi'nde Eski Türkçe yazılı buluntuların korunduğunu tespit ederken bazı sorunlara denk gelmiş bulunmaktayız. Öncelikle müze'de korunan yazıların tam sayısını belirleme ve bunları bir araya toplama imkânı bulunmamaktadır. Diğer taraftan ise bazı buluntuların müze'den alınarak çeşitli yerlerde sergilenirken yerine konulmadığı ve böylece onları bulmanın hayli zorlaştığı görülmektedir. Fergana Bölgesi'nin Nemengan, Andican, Kuva ve diğer şehirlerde Eski Türkçe yazılı buluntularının korunduğu bilinmektedir. İleride onları da belirlemek, fotoğraflamasını yapmak ve incelemeye almak lazım gelmektedir.

Sonuç olarak Fergana Bölgesi yazılarından çoğunluğunun eski Türk yazılarının "Standart Eski Türkçe" veya "Orhun – Yenisey" grubuna çok yakın olduğu ancak bazı buluntularda bu grupta

bulunmayan harf işaretlerinin görüldüğü, böylece eski Türk yazılarının ayrı bir “Fergana grubuna” dâhil olabileceği anlaşılmaktadır.

Etik Metin

Bu makalede araştırma ve yayın etiği kuralları takip edilmektedir. Makale ile ilgili her türlü ihlalin sorumluluğu yazar/yazarlara aittir.

KAYNAKLAR

- Abdushukurov, B.B. (2019). *Qadimgi Turkiy til*. Nevai Üniversitesi.
- Alimov, R. (2000). *Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan'daki Göktürk Yazıtları* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.
- Alimov, R. (2014). *Tanrı Dağı yazıtları*. Şelale Ofset.
- Amanjолоv, A.S. (2003). *Istoriya İ Teoriya Drevnetyurkskogo Pisma*. Mektep.
- Asanov, E. E. (2013). Paleografiya runicheskix nadpisey Uzbekistana. *Türkoloji Üzerine Araştırmalar*, 8, 84-94.
- Asanov, E. (2015). Опыт İssledovaniya epigraficheskix nadpisey fergany, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12(4), 7–26.
- Asanov, E. (2022). *O'rta Osiyo Turkiy-Runik bitiklarining tili* [Yayınlanmamış doktora tezi]. İlmîy Darajasini Olish Uchun Tayyorlangan Dissertatsiya Avtoreferati, Taşkent, Özbekistan.
- Taberi. (1964). *Annales aquos script Abu Djafar Mohammad İbn Djarir At-Tabari cum allis*. E.J. Brill.
- Babayar G. (2008). *Dünden bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve gerçekler* İstanbul.
- Babayarov G., & Umirov K. (2013). Tyurkskie nadpisi Uzbekistana. Kollektiv Avtorov. A. Dosymbaeva, M. Joldasbekov (Eds.). *Zapadnyy Tyurkskiy Kaganat (567-575)*. Atlas.
- Baratova L. S. (1995). *Drevnetyurkskie monetı Sredney Azii VI-X vv. IV AN Ruz*.
- Batmanov I.A. (1959). *Yazık yeniseyskix pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti*. Izd-vo AN KirSSR.
- Batmanov I.A. (1971). *Talasskie pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*. İlim.
- Bazılhan N. (2013). Tyurkskie nadpisi Kazaxstana. Kollektiv A. (Ed.). *Zapadnyy Tyurkskiy Kaganat* (pp. 430-440). Atlas.
- Bernshtam A.N. (1956). Drevnetyurkskie runicheskıe nadpisi iz fergany, *Epigrafika Vostoka*, 11, 54-58.
- Bernshtam A. N. (1952). *Tyurki İ Srednyaya aziya V opisaniı Xoy Chao (726)*, VDI.
- Bichurin N.Ya. (1950). *Sobranie Svedeniy O Narodax, Obitavshix V Sredney Azii V Drevnie Vremena*. Izd. AN SSSR.
- Babayar G. (2020). VII–VIII Asrlarda Farg'onadagi Boshqaruvchi Sulolalarning Etnik Kelib Chiqishi To'g'risida, *Ozbekiston Arxeologiyasi*, 3, 20-44.
- Clauson G. (1971). The origin of Turkic “Runic” Alphabet, *Acta Orientalia*, 32, 51-76.
- Djumagulov Ch. (1963), *Epigrafika Kirgizii. vypusk I*. Izd-vo AN KirSSR.
- Drevnetyurkskiy S. (1969). *Eski Türkçe sözlük*. Leningrad.
- Harmatta J. (1988). *Doğu Avrupa'da Türk oyma yazılı kitabeler*. Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Hojaev A. (2014). Shin Tangshu. (“Tan sulolasining yangi tarixi”) dan / O'zbekiston tarixi. *Xrestomatiya*, 2(1), 27-28.
- Hojaev A. (2013). *Farg'ona Tarixiga oid ma'lumotlar*. Fergana.
- Ekrem E. (2003). *Hsüan-Tsang Seyahetnamesi'ne göre Türkistan*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Türkiye.

- Erdal M. A. (2004). *Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston.
- Erhan A., Alimov R., & Yıldırım F. (2013). *Yenisey Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. Bilgesu Yayınları.
- Kızlasov I.L. (1990). *Drevnetyurkskaya Runicheskaya Pismennost' Yevrazii*. M.
- Klyashtorniy S.G. (1959). Drevnetyurkskaya runicheskaya nadpis' na bronzovom perstne iz ferganı, arxeologicheskie raboty v tadjikistane V 1957 Godu. *Trudy AN TadjSSR, T. 3(5)*, 167-168.
- Klyashtorniy S.G. (1964). *Drevnetyurkskie runicheskie pamyatniki kak istochnik po istorii sredney azii*. Nauka
- Kubatin A. (2011). Özbekistan'da bulunan bazı eski Türk yazıtları üzerine, *Ötükenden İstanbul'a bildiriler* (pp. 465-466). İstanbul.
- Malikov A.M. (2004). Iz İstorii Kul'turu Drevnix Tyurok Ferganı, *Vatan Tarixining Dolzarb Muammolari* (pp. 34-42). Semerkand.
- Malov S.E. (1936). *Talasskie epigraficheskie pamyatniki, materialy Uzkomstarisa*. Выр. 6-7. M.-L.
- Malyavkin A.G. (1989). *Tanskie xroniki o gosudarstvax sentral'noy azii*. Nauka.
- Masson M.E. (1936). *K istorii otkritiya drevneturetskix runicheskix Nadpisey V Sredney Azii*. 6-7. M.-L.
- Orkun H.N. (1986). *Eski Türk Yazıtları*. TDK.
- Rahmonov N. (2002). *Matboboev B. O'zbekistonning ko'hna Turkiy-Run yozuvlari*. Fan.
- Sodiqov Q. (2004). *Ko'k Turk Bitiglari*. Toshkent Davlat Sharqshunoslik Institutining Kichik Bosmaxonasi.
- Sadikov K. (2001). Özbekistan'da bulunan Göktürk harfli yeni metinler. *Türk Dili araştırmaları yillığı*, (pp. 297-305). TTK.
- Sertkaya O.F. (2008). Göktürk (Runik) harfli yazıtların envanter, alfabe ve bibliografya problemleri üzerine. *Dil Araştırmaları Dergisi, Bahar(2)*, 144-151.
- Tekin T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. İstanbul.
- Terenojkin A.I. (1950). *Sogd i chach*. *IGAIMK*, 33, 152-169.
- Umarov E.A. (2008). *Новые данные об орхонских надписях*. O'qituvchi.
- Umarov E.A. (2013). *Urxun yozuvi*, Fan va Talim Poligraf.
- Umarov E.A. (2013). *Urxun alifbosi qanday tuzilgan*, Fan va Talim Poligraf.
- Zadneprovskiy Yu.A. (1967). Tyurkskie pamyatniki v Fergane, *Sovetskaya Arxeologiya*, (pp. 270- 274). M.
- Zapadny Tyurkskiy Kaganat. (2013). *Atlas*. Service Press.
- Zadneprovskiy Yu.A. (1967). Tyurkskie pamyatniki v Fergana, *Sovetskaya Arxeologiya* (pp.270-274).
- Vasil'ev D.D. (1983). *Graficheskiy fond pamyatnikov tyurkskoy runicheskoy pismennosti aziatskogo areala*. Nauka.

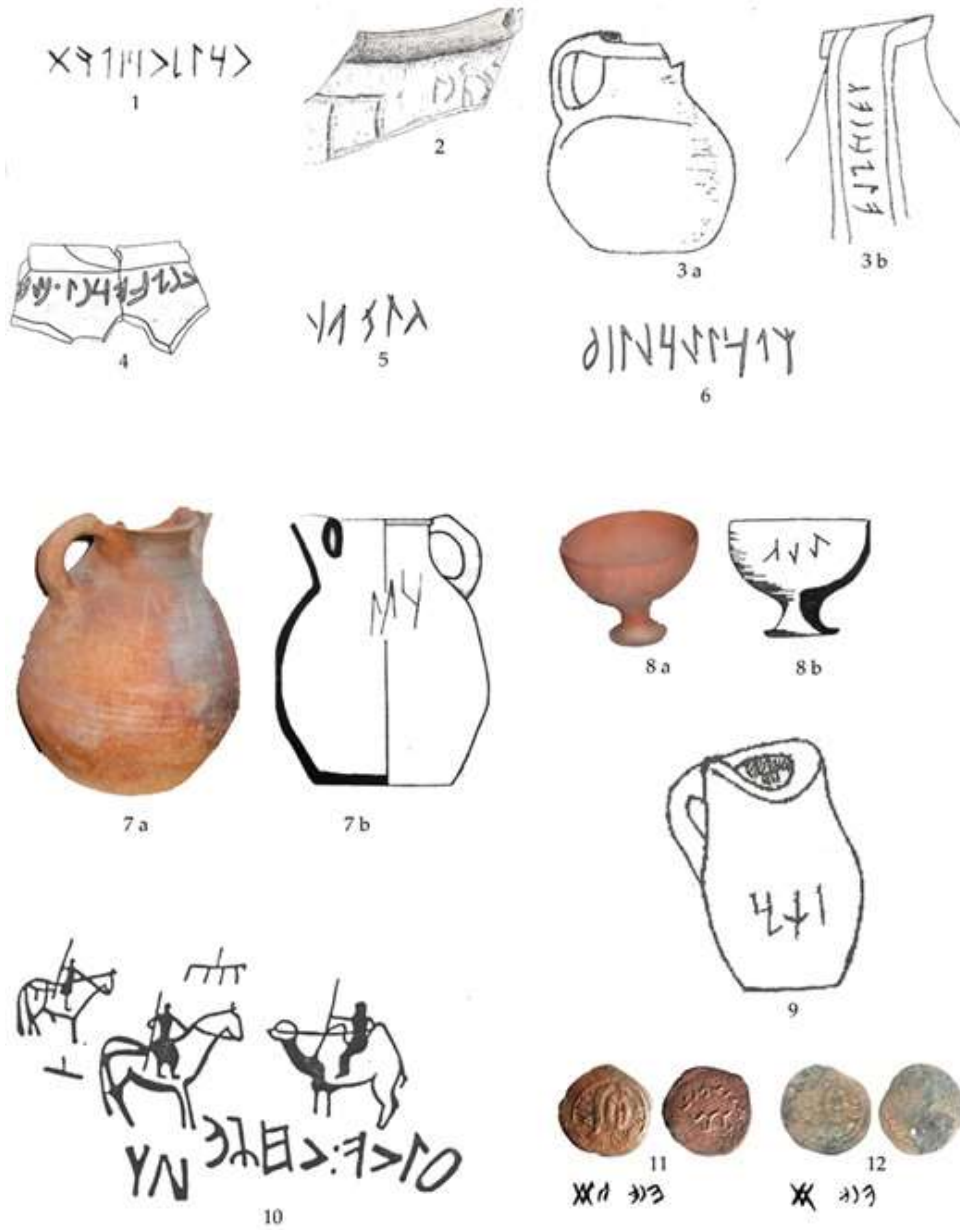
EXTENDED ABSTRACT

On The Kokturk Inscription Newly Discovered in The Fergana Region

Old Turkish inscriptions on the Kokturk Inscription Newly Discovered in the Fergana Region have been found in historical regions such as especially Orhun and Yenisey, Altays, East Turkestan, Yedisu region (Southeast Kazakhstan-Central Kyrgyzstan), Fergana, Middle and Lower Seyhun basin, their number and the geography they spread are all over the place is expanding day by day. Especially in recent years, with the discovery of Turkish inscriptions in ancient settlements in Eastern Mongolia and Northern China (Xian), it has been proven that the geography where such works are spread is quite high. Furthermore, there are inscriptions similar to the Old Turkic inscriptions, but with distinctive signs, which are still not definitively deciphered, in the early medieval settlements in the north and northeast of the Caspian Sea, the Volga and the Ural, the North Caucasus, and Eastern Europe. In April 2021, large ceramic pots were come across in the village of Karabakh in the Chartak district of Namengan province in the Fergana region of Uzbekistan. During the excavations, many archaeological materials belonging to pre-Islamic periods were found. Furthermore, cultural layers were detected in the excavations carried out in the region. More than 20 ceramic vessels were unearthed. These vessels, called "hum" in Uzbek Turkish, are about 1-1.5 meters high. Ceramic pieces and fruit remains were come across inside. Thus, it has been determined that the region was a granary in the pre-Islamic period. Central Asian communities used such containers to store wine and supplies in ancient times. Furthermore, small water vessels were found in Karabakh village. The most remarkable important point is a goblet in one of the "hums" found. There is an inscription consisting of 4 signs on the goblet and it reminds of old Turkish inscriptions. In previous years, the writings on the finds in the excavations made in and around the Fergana region were read and many articles were written on it. For this reason, based on the name of the region, the written works here are called "Fergana group of ancient Turkish writings". World Turcologists, especially European and Turkish scientists, began to recognize the Fergana epigraphy finds through Russian researchers. Especially, Terenojkin, Malov, Masson, Bernstam, Zadneprovskiy, Batmanov, Klyashtorny, Cumagulov, Vasilev touched upon the inscriptions in Ferganada. In Uzbekistan, scientists such as Amanjolov, Rahman, Sadikov, Malikov, Bazilhan, Alimov, Asanov conducted studies on Old Turkish written finds. If we add the text found in Karabakh (Nemengan) to the written works in the Fergana region, there exists more than 20 Old Turkish finds. However, none of them has inclusive feature. In addition, many works mentioned in the sources have been lost. There has not been a study yet on the exact number of those in the museums. Besides, it is known that some of the Old Turkish written finds are still preserved in Nemengan, Andican, Kuva and other cities of the Fergana region. It is an important task for Turcologists to detect, examine and record the Old Turkish writings and inscriptions in the whole region in detail. Because the letters used in the writings and inscriptions of the Fergana region are quite close to the inscriptions in Orhun-Yenisey, albeit with minor differences.

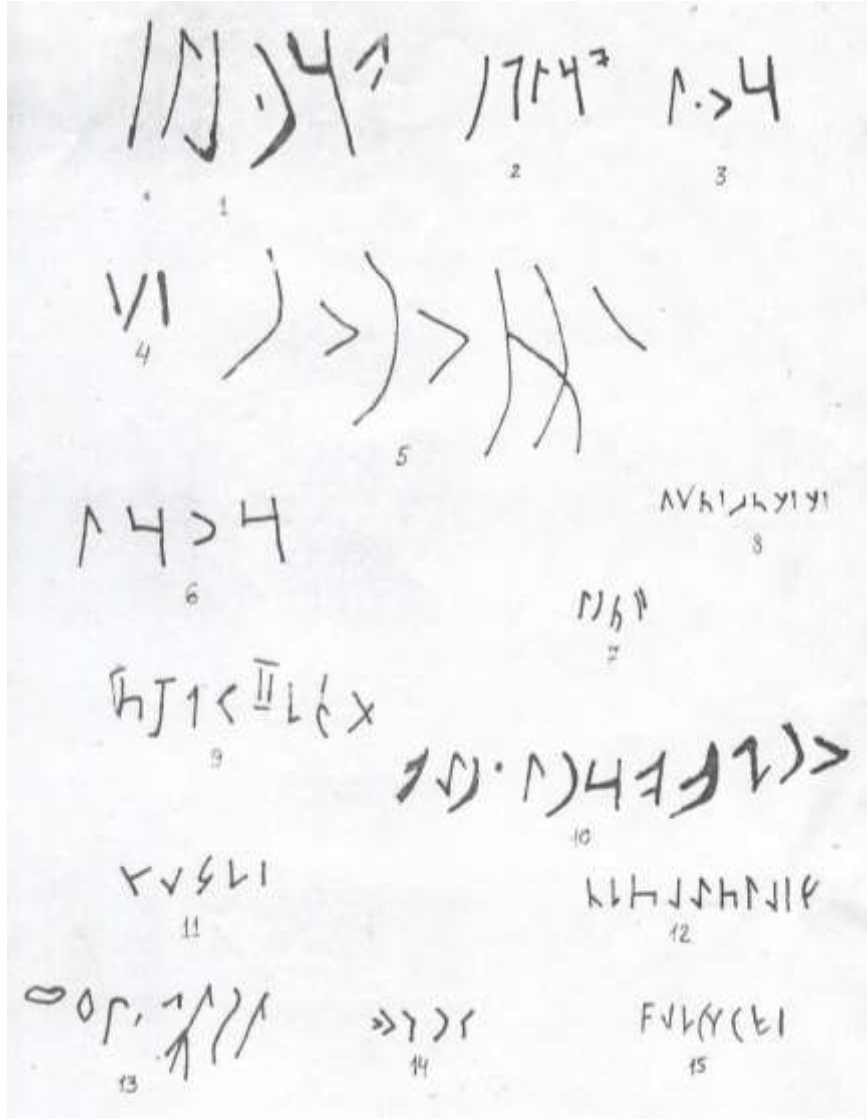

"International Journal of New Approaches in Social Studies - IJONASS" is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Resim I: Özbekistan'da bulunan Eski Türk yazılı buluntular (fotoğraf ve çizimler)

(Resimlerde buluntuların orijinal çapı verilmemektedir.)

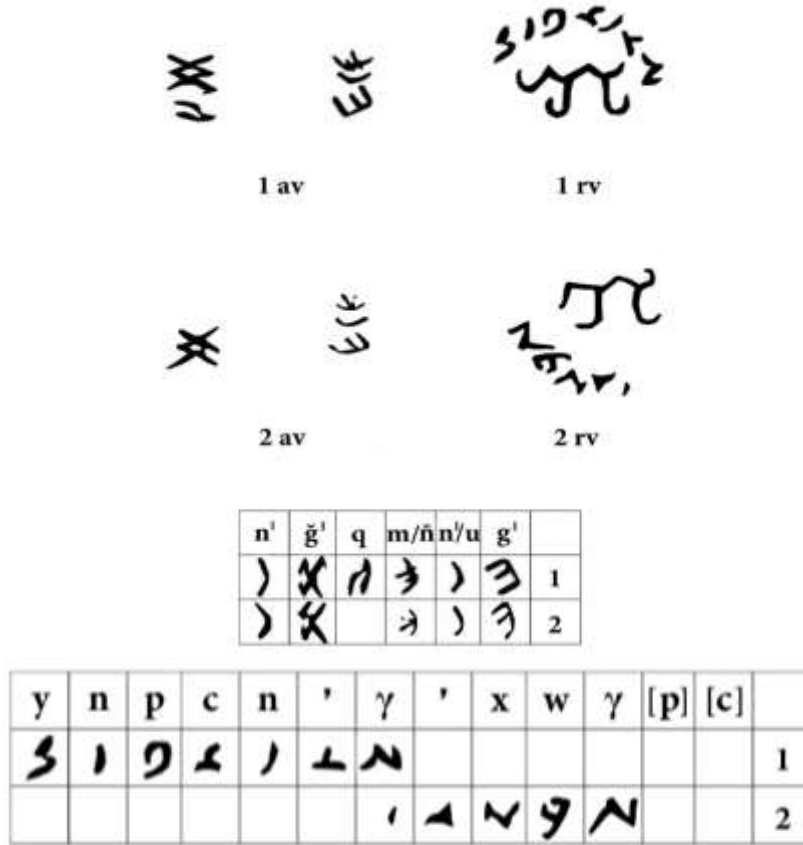
Resim 2. Fergana Bölgesi'nde bulunan Eski Türk-Run yazılarının çizimi

(bkz. Malikov, 2004, s. 34-42).

Resim 3. Fergana şehrindeki Ülkeşinaslık Müzesi'nde korunan Şamirza-Tepe Yazıtı

(G. Babayar'ın 2022 Mayıs ayında çektiği fotoğraf)

Resim 4. Fergana madeni parasındaki Köktürkçe ve Soğdça yazıların resim çizmesi

Resim 5. Lombi-Tepe Yazıtı (Fergana Bölgesi'nin Andican vilayeti)

Resim 6. Aş-hane yazıtının farklı fotoğraflamaları (Sağdaki fotoğraf G. Babayar tarafından 2022 yılının Mayıs ayında çekilmiştir.). 1951 yılında bulunmuş, Fergana şehrindeki Ülkeşinaslık Müzesi'nde korunmaktadır. (bkz. Bernshtam, 1956, s. 54-58).).

Resim 7. Ak-Tepe Yazıtı (bkz. Batmanov, 1971)

Resim 8. Kızıl-Pilav Yazıtı. İsfara / Kuzey Tacikistan (*bkz.* Bernshtam, 1956, s. 54-58).